

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 1, Spring and Summer 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.237892.1384>

Research Paper

Cultural impact of cholera and plague epidemics in Iran (4th to 6th centuries AH)

Aazam Rahimi jaberi^{ID}

Assistant Professor, History Education Department, Farhangian University, Tehran, Iran, Email: a.rahimijaberi@cfu.ac.ir

Received: 2024/12/08 PP 132-156 Accepted: 2025/01/29

Abstract

Analyzing the impact of cholera and plague epidemics in Iran from the 4th to the 6th centuries of Hijra is one of the significant phenomena of social history; Because with the important advances of medical science schools and various treatment solutions, epidemic diseases continue to affect the human society and leave important consequences on cultural and social developments. The power and speed of the transmission of these diseases, which took place due to environmental and human reasons such as people's lifestyle, it simply cannot be controlled by humans. Therefore, knowing the nature of these diseases and countermeasures can reduce their irreparable consequences. Therefore, the upcoming research, by posing this central question, will examine how and what consequences the epidemics of cholera and plague have on cultural structures. This crucial issue has been discussed in a descriptive-analytical method based on library information.

The research findings indicate that cholera and plague epidemics at this stage of Iran's history (4-7 AH) had a negative impact on cultural and social institutions. One of its most obvious effects has been the dispersion and reduction of the population, in the meantime, the lack of cultural and political honors that make up the minority of the society was noticeable; Because it deprived the society of their rationality and social services, and instead, profit-seeking people pushed the society to the abyss of decline and decay by spreading superstitions and populism and creating insecurity; In addition, the consequences of epidemic diseases were also reflected in literature and poetry and had an impact on the thought and attitude of the society

Keywords: Epidemic Diseases, Plague, Cholera, Iran, Cultural Consequence.

Citation: Rahimi Jabri, Azam. 2025. *The cultural impact of cholera and plague epidemics in Iran (4th to 6th centuries AH)* Journal of History of Iran, Spring and Summer, Vol 18, no 1, PP 132-156

Copyright:©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Despite the advancements in medical knowledge during the period of Islamic Iran and the transfer of Indian, Chinese, and Greek medical insights to the Islamic world, which intermingled with Iranian medicine and led to the emergence of numerous medical schools, traditional Iranian medicine has consistently faced a crisis in treating infectious diseases such as cholera and plague due to a lack of understanding of their nature. Epidemic diseases, which spread as a result of environmental factors, population density, and lifestyle choices, were considered one of the most pressing issues in the early centuries of Iranian society, leaving harmful effects. Historical reports indicate that these epidemics were deadly, often resulting in such high death tolls that people were unable to bury the deceased. The causes of these diseases, their modes of transmission, the duration of their spread, and the public's reactions to them are all significant issues worthy of attention. Although many epidemic diseases have been controlled in recent centuries due to advancements in medical science and increased public awareness, the outbreak of COVID-19 demonstrated that this issue continues to impact human society. According to what was said; Among the terrible crises that appeared repeatedly during the past centuries of Iran and left destructive and deep effects on the body of the society, the outbreak of deadly diseases, cholera and plague, and due to its long persistence in one area and its power of contagion from one place to another, had numerous cultural and social consequences that the society was affected by these effects. Therefore, understanding the causes of diseases, their transmission, and countermeasures can help mitigate their consequences. Given the importance and necessity of this subject, the current research aims to address the question of how the epidemic diseases of cholera and plague and their frequent outbreaks had cultural consequences in Iran from the 4th to the 6th centuries Hijri. The hypothesis posited is that the spread of these diseases has had destructive effects on the cultural and social structures of society.

Materials and Methods

The current research employs a combined method of description, explanation, and library resource exploration. The materials extracted from primary sources and recent studies have been organized by subject type and chronological order. Subsequently, the data from these sources have been assessed according to historical criteria and the authenticity of the materials, prioritizing documents and the reliability of the narrator.

Regarding the background of the research, it should be said that although there have been various studies about cholera and plague epidemics, dealing with the different effects of these diseases in the cultural and social sectors of Iran, in the mentioned centuries, is the innovation of the present research. However, regarding the background of this issue, we can mention these things; A thesis entitled "Natural events of the Jebel province and its consequences from the rise of Islam to the Mongol invasion" is by Marzieh Asadi I (2013); In this work, he has generally investigated the types of natural disasters in the province of Jebel and investigated their consequences with an emphasis on other natural disasters with sudden effects such as earthquakes, floods, snow and cold, etc.; However, regarding the background of this issue, we can mention these things; A thesis entitled "Natural events of the Jebel province and its consequences from the rise of Islam to the Mongol invasion" is by Marzieh Asadi I (2013); In this work, he has generally investigated the types of natural disasters in the province of Jebel and investigated their consequences with an emphasis on other natural disasters with sudden effects such as earthquakes, floods, snow and cold, etc. The article Natural Disasters and Disasters in the Middle Ages of Iranian History, written by Imam Ali Shabani and Hamida Mehr Ali Tabar (1392), deals with the consequences of natural disasters such as earthquakes, floods, droughts, snow, cold, and storms. According to the above material, it can be said that this research specifically and with emphasis on the negative effects of cholera and plague epidemics in the cultural and social dimensions of Iran in the period in question.

Result and Discussion

Studying the history of infectious diseases can help to understand the current and future conditions. Plague, cholera, and recently coronavirus have had profound effects on political, economic, social, and even cultural life. The most important environmental factors of the spread of cholera and plague epidemics, Polluted weather, and the presence of dead animals, have been mentioned. In addition to natural factors, human factors also had an effect in intensifying the spread of the disease. The treatment approach of epidemic diseases was based on; Traditional medicine, religious medicine, and treatment were based on superstitions. One of the most important sources of knowledge of Iranian medicine is traditional medicine, based on which mental and physical health is dependent on the balance of the four elements (soil, wind, water, fire) in the body, and the disruption of their proportions leads to disease. From the

doctors' point of view, the reason for the phlegm balance to be disturbed was the inhalation of the infectious air of the plague, which eventually led to the plague. Therefore, to prevent the progress of the disease, hygiene was carried out in the form of a necessary set, based on which it was suggested to protect the body against infectious air by leaving the said air or creating a closed and quarantined space. Medicine is based on Islamic thinking and rulings based on Quranic verses, narrations attributed to the Holy Prophet (PBUH) and Shia Imams (PBUH), and it emphasizes prevention and treatment through foods, simple medicines, and appeal to God. Believing in superstitions instead of understanding the facts was also considered a way to cure the disease, but in fact, these delusions were the reason for the spread of the disease. Anyway, considering that the society suffered a lot of difficulties and mental problems during the outbreak of epidemic diseases and the resulting casualties, and as a result, it turned to superstitions to relieve itself. Therefore, he can save himself from this crisis. In this way, these diseases have many cultural and social consequences, such as; It resulted in the restriction of holding cultural rituals and the lack of community leaders, which caused mental and emotional problems in addition to physical damage; The reflection of these consequences is visible in the works of poets and writers. The consequences of infectious diseases in the field of thought were no less than population losses, and as a phenomenon, it became a problem for human destiny and was reflected in the belief trends of Islamic religions. In the sources of the Islamic period, one can see the popular opinion of Iranians, including clerics and ordinary people, about epidemic diseases, who were interested in interpreting the nature of diseases and their connection with the issue of divine grace and wrath; That these diseases are a source of mercy and forgiveness of sins for the believers and a source of punishment for the misguided.

Conclusions

The spread of infectious diseases in Iran, attributed to various factors, has always been regarded as a significant challenge to social life. Despite advancements in medical knowledge, these diseases remained prevalent and resulted in many casualties. Furthermore, they profoundly affected various cultural and social foundations, weakening these structures in multiple ways.

This type of disease, regardless of social status or age, affects all strata of society, leading to the dispersion of people, insecurity, and the weakening of cultural institutions and customs. It also attracted educated and useful individuals,

who were the minority in society, resulting in a decline of rationality. Instead, profit-seeking individuals intervened in unexpected events and the mental suffering of the populace, inducing a sense of philanthropy that served their interests. Particularly during the height of diseases, the market for superstitions, populism, and commercial abuses related to the promotion of ineffective drugs flourished. Although the psychological and internal effects of superstitions were more widely accepted in these cases, they equally hindered personal effort and creativity. Furthermore, the consequences of epidemics were reflected in literature and poetry, influencing intellectual discourse, particularly regarding the notion of people's guilt as a primary cause of disease spread.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.237892.1384>

مقاله پژوهشی

تأثیر فرهنگی بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون در ایران (سده‌های چهارم تا ششم هجری)

اعظم رحیمی جابری^{ID}

استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، رایانامه: a.rahimijaberi@cfu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸ صص ۱۳۲-۱۵۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰

چکیده

واکاوی تأثیر بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون در ایران سده‌های چهارم تا ششم قمری از پدیده‌های قابل توجه تاریخ اجتماعی به شمار می‌آید؛ زیرا با پیشرفت‌های مهم مکاتب علم پزشکی و راهکارهای مختلف درمانی، بیماری‌های همه‌گیر همچنان دامن‌گیر اجتماع انسانی است و پیامدهای مهمی بر تحولات فرهنگی و اجتماعی بر جای می‌گذارد. قدرت و سرعت انتقال این بیماری‌ها که به دلایل محیطی و انسانی همچون سبک زندگی مردم صورت می‌گیرد، به سادگی برای بشر قابل کنترل نیست. بنابراین شناخت ماهیت این بیماری‌ها و راهکارهای مقابله‌ای می‌تواند از تبعات جبران‌ناپذیر آن بکاهد. بر همین اساس، پژوهش پیش رو با طرح این پرسش محوری که بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون چگونه و چه پیامدی بر ساختارهای فرهنگی داشته‌اند؟ این موضوع سرنوشت‌ساز را با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر اطلاعات کتابخانه‌ای به بحث و بررسی گذاشته است. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون در این مقطع از تاریخ ایران (چهارم تا ششم قمری)، پیامد منفی بر نهادهای فرهنگی و اجتماعی داشته است. یکی از بارزترین تأثیرات آن، پراکندگی و کاهش جمعیت بوده است که در این بین، فقدان مفاخر فرهنگی و سیاسی که اقلیت جامعه را تشکیل می‌دهند، محسوس بود؛ زیرا جامعه را از عقلانیت و خدمات اجتماعی آنان محروم می‌کرد و در عوض افراد سودجو با گسترش خرافات و عوام‌گرایی و ایجاد ناامنی، جامعه را به ورطه افول و اضمحلال سوق می‌دادند. علاوه بر این، پیامد بیماری‌های همه‌گیر در ادبیات و شعر نیز بازتاب داشته و بر حوزه اندیشه و نگرش جامعه تأثیرگذار بوده است.

واژه‌های کلیدی: بیماری‌های همه‌گیر، طاعون، وبا، ایران، پیامد فرهنگی.

استاد: رحیمی جابری، اعظم. ۱۴۰۴. تأثیر فرهنگی بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون در ایران (سده‌های چهارم تا ششم هجری) مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۸، شماره ۱، ۱۳۲-۱۵۶.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

به‌رغم پیشرفت دانش پزشکی در دوره ایران اسلامی و انتقال دانش طبی هندی، چینی و یونانی به جهان اسلام و در هم آمیختن آن با طب ایرانی و پیدایش مکاتب متعدد درمانی، طب سنتی ایرانی همواره با بحران درمان بیماری‌های واگیردار نظیر وبا و طاعون به دلیل عدم شناخت ماهیت این بیماری‌ها، درگیر بوده است.

بیماری‌های همه‌گیر که در نتیجه عوامل محیطی و تراکم جمعیت و سبک زندگی مردم شیوع پیدا می‌کرد، از مهم‌ترین موضوعات قرون نخست جامعه ایرانی^۱ محسوب می‌شد که آثار زیان‌باری بر جای می‌گذاشت. براساس گزارش‌های تاریخی، بیماری‌های همه‌گیر خانمان‌سوز بوده و در بیشتر مواقع تعداد فوتی‌ها آن‌قدر زیاد بود که مردم از تدفین آنها عاجز می‌شدند. عوامل بروز این بیماری‌ها و چگونگی سرایت و مدت زمان شیوع آن و همچنین واکنش مردم نسبت به آنها، از مسائل درخور توجه است. اگرچه در سده‌های اخیر با پیشرفت علم پزشکی و آگاهی‌بخشی به مردم، بسیاری از بیماری‌های همه‌گیر کنترل شدند، ولی شیوع بیماری کرونا نشان داد که این مسئله همچنان دامنگیر اجتماع انسانی است. بنابراین شناخت عوامل بیماری‌ها و چگونگی سرایت آن و راهکارهای مقابله‌ای می‌تواند از تبعات ناشی از آن بکاهد. بر این اساس، این موارد اهمیت موضوع را ضروری می‌سازد. پژوهش حاضر با توجه به اهمیت و ضرورت موضوع، درصدد پاسخ به این پرسش است که بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون و شیوع مکرر آن چه پیامد فرهنگی در ایران سده‌های چهارم تا ششم قمری داشته است؟ فرضیه‌ای که در این باره مطرح می‌شود، این است که شیوع بیماری‌ها تأثیرات مخربی بر ساختارهای فرهنگی و اجتماعی جامعه داشته است.

پژوهش حاضر براساس رویکرد ترکیبی توصیف و تبیین و جست‌وجو در منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. مطالب مستخرج از منابع دست اول و تحقیقات جدید، بر پایه نوع موضوع و توالی زمانی تنظیم گردیده و سپس داده‌های منابع براساس ضوابط تاریخی و صحت و سقم مطالب براساس ترجیح به اسناد یا موثق بودن راوی سنجیده شده است.

۱. با فتح ایران توسط اعراب مسلمان، ایران مفهوم سیاسی و جغرافیایی مستقل را از دست داد و به عنوان ولایات شرق خلافت (دوره خلفای راشدین، خلافت اموی و بخشی از خلافت عباسی) محسوب شد. در این دوران، نویسندگان متون جغرافیایی از ایران با عنوان چند ایالت مجزا چون خوزستان، فارس، کرمان، عراق عرب، عراق عجم، آذربایجان، کرمان، مکران، سیستان و خراسان نام می‌بردند. روی کار آمدن حکومت‌هایی نظیر طاهریان (حک: ۲۰۶-۲۵۹ق)، صفاریان (حک: ۲۴۷-۳۵۲ق)، سامانیان (حک: ۲۷۹-۳۹۵ق) و غزنویان (حک: ۳۵۱-۵۸۲ق) در بخش‌های شرقی و مرکزی ایران، هویت مستقل سیاسی و جغرافیایی ایران به دلیل تسلط اندیشه خلافت و امارت در مقابل اندیشه ایران‌شهری باب نشد. با وجود آنکه حکومت‌های آل بویه (حک: ۳۲۰-۴۸۷ق) و سلجوقیان (حک: ۴۴۷-۵۹۰ق) بر بغداد مسلط شدند، باز هم تغییر چندانی در هویت مستقل ایرانی صورت نگرفت (همدانی، ۱۳۴۹: ۸۸-۸۹). بنابراین تا زمان انقراض خلفای عباسی توسط مغولان (حک: ۶۱۴-۷۵۶ق)، مفهوم ایران با مرزهای مشخص قابل ارائه نیست. با وجود این، در مقاله حاضر مرزهای طبیعی ایران در زمان ساسانیان (حک: ۲۲۶-۶۵۲م) مورد بررسی قرار گرفته است.

دربارهٔ پیشینه تحقیق باید گفت هرچند درباره بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته، اما پرداختن به تأثیر متفاوت این بیماری‌ها در بخش‌های فرهنگی و اجتماعی ایران در سده‌های مذکور، نوآوری پژوهش حاضر است. با این حال، دربارهٔ پیشینهٔ این موضوع می‌توان به این موارد اشاره کرد: در پایان‌نامه‌ای با عنوان «حوادث طبیعی ایالت جبال و پیامدهای آن از ظهور اسلام تا حمله مغول» از مرضیه اسدی اول (۱۳۹۳) به‌طور کلی به بررسی انواع بلایای طبیعی در ایالت جبال پرداخته شده و پیامد آن با تأکید بر سایر حوادث طبیعی با عملکرد ناگهانی چون زلزله، سیل، برف و سرما و غیره مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بیماری‌های همه‌گیر و تأثیرات آن بر جامعه ایرانی از قرن اول تا قرن ششم هجری» (۱۴۰۰) نوشتهٔ شیمادیر، انواع بیماری‌های واگیردار دسته‌بندی شده و پیامد این بیماری‌ها به صورت مختصر با تأکید بر حوزه عراق و شام نگاشته شده است. مقاله «حوادث و بلایای طبیعی در قرون میانه تاریخ ایران» نوشتهٔ امامعلی شعبانی و حمیده مهرعلی تبار (۱۳۹۲ش) به پیامد حوادث طبیعی چون زلزله، سیل، خشکسالی، برف و سرما و طوفان پرداخته است. با توجه به مطالب فوق می‌توان گفت که این پژوهش به‌طور خاص و با تأکید بر اثرات منفی بیمارهای همه‌گیر وبا و طاعون در ابعاد فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره مورد نظر می‌پردازد.

۱. ماهیت و چیستی بیماری‌های همه‌گیر

مطالعهٔ پیشینه بیماری‌های واگیردار می‌تواند به درک شرایط حال و آینده کمک کند. طاعون، وبا و اخیراً کرونا تأثیرات عمیقی بر زندگی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و حتی فرهنگی داشته‌اند. با توجه به اینکه در این پژوهش، بیماری‌های همه‌گیر طاعون و وبا بررسی شده، به مفاهیم آن پرداخته می‌شود. وبا درواقع عفونتی در روده باریک است که توسط باکتری «ویبریوکلرا»^۱ به وجود می‌آید. این باکتری از طریق نوشیدن آب آلوده، خوردن سبزی‌های آلوده و ماهی نپخته، یا خوردن صدف‌ها به بدن انسان انتقال می‌یابد (نصری رودسری و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۶) و علائم آن دل‌درد شدید، تب، استفراغ و اسهال می‌باشد (ابن‌سینا، ۲۰۰۵: ۹۴/۴). طاعون نیز از طریق باکتری «یرسینیا پستیس»^۲ به سه شکل «طاعون خیارکی»، «طاعون ریوی» و «طاعون خونی» ایجاد می‌شود و از طریق نیش کک آلوده به بدن انسان منتقل می‌شود. از علائم آن سردرد، ضعف، تب، درد اندام‌ها، تورم دردناک و حاد گره‌های لنفی یا خیارک است. در حالت عادی خیارک‌ها بعد از یک هفته با خروج عفونت از آن التیام می‌یابد، ولی با پیشرفت بیماری، منجر به خون‌ریزی زیر پوست با بروز کژنه‌های سیاه می‌شوند که به «مرگ سیاه» یا «مرگام‌گی» هم معروف است (کثیری و افشاری‌فر، ۱۳۹۳: ۱۲۸).

1. *Vibrio cholerae*

2. *Yersinia Pestis*

۲. شیوع بیماری‌های وبا و طاعون در ایران

نخستین گزارش از بروز و شیوع بیماری همه‌گیر در سده‌های مذکور، مربوط به دهه اول قرن چهارم قمری در زمان حکومت سامانیان (حک: ۲۷۹-۳۹۵ق) است که در محدوده خراسان، ماوراءالنهر و بخارا بیماری وبایی رخ داده بود (علوی، ۱۳۵۴: ۲۱). شیوع این بیماری‌ها در ایران بیشتر از سمت کشورهای همسایه غربی بود؛ چنان‌که در اواخر سال ۳۲۳ و اوایل ۳۲۴ق. در بغداد بیماری طاعون رخ داد و به اصفهان نیز کشیده شد. این بیماری تلفات جانی بسیاری داشت؛ به‌طوری‌که در اصفهان حدود دویست‌هزار نفر کشته شدند و آنان را در خندق دفن کردند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۳/۳۵۷). در سال ۳۳۲ق. نیز بیماری وبا در میان روس‌ها که به مراغه آمده بودند، شیوع یافت و علت آن را مصرف میوه‌های نشسته گزارش کرده‌اند (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۹۷/۶؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۲۰/۱۱). علاوه بر این، در سال ۳۴۳ق. بیماری مخرب وبا رخ داد و چنان قدرت سرایت بالایی داشت که همزمان در محدوده خراسان، جبال، ری، گرگان، اصفهان، هند، غزنه و بغداد شیوع یافت (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱۲/۵۰۵۲-۵۰۵۷؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۰/۱۵). بیماری وبا در سال ۳۴۴ق. با علائمی چون بیماری خونی و نوع کشنده آن که حاصل بیماری دم و صفرا بود، بیشتر شهرهای ایران را در بر گرفت و از آثار آن قحطی، گرانی، شیوع مجدد بیماری و تلفات جانی بسیار بود. این نوع وبا نیز از بصره به ایران منتقل شده بود و مردمان اهواز، ارجان، فارس، اصفهان و ری را مبتلا ساخت؛ به‌طوری‌که هر روز حدود هزار تا دوازده هزار نفر بر اثر آن از بین می‌رفتند (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۸۱؛ ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱۲/۵۰۵۷؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۴/۹۸). به گفته گردیزی، در بغداد نیز در دوره احمدبن بویه (۳۳۴-۳۵۶ق) و خلیفه مستکفی (م. ۳۳۸ق) در همین سال (۳۴۴ق) بیماری وبای هولناکی با تبعات سخت رخ داد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۹۸). در سال ۳۴۷ق. نیز در شهرهای جبال، لرستان، کردستان و گرگان بیماری وبا رخ داد که تلفات بسیاری داشت (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱۲/۵۰۶۴، ۵۰۶۸، ۵۲۷۰). آخرین گزارش جست‌وجوشده در این قرن، مربوط به سال ۳۷۹ق. است که در شهر گرگان بیماری وبایی رخ داد و بسیاری از سپاهیان بر اثر آن از بین رفتند (عتبی، ۱۳۳۴: ۸۳). به گزارش منابع تاریخی، در اوایل قرن پنجم قمری (۴۰۱ق) در خراسان بیماری وبا (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳/۵۴۷۵) و در نیشابور بیماری طاعون شیوع یافت (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۵/۱۷۳) و در سال ۴۲۱ق. نیز بیماری طاعون در گستره جغرافیایی وسیعی از هند تا عراق را در بر گرفت و در این بین، بیشتر مناطق ایران از جمله ماوراءالنهر، خراسان، جبال و اصفهان مبتلا شدند (کسای، ۱۳۷۳: ۱۸۷). در ادامه گزارش‌های منابع تاریخی در مورد بیماری فراگیر سده‌های مورد نظر، می‌توان به بیماری‌های مخرب و هولناک وبا اشاره کرد که در سال ۴۲۳ق. بیشتر مناطق از جمله عراق، شام، موصل، غزنه، هند و خراسان

را گرفتار کرده بود و فقط در اصفهان چهل هزار نفر را دفن کردند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳/۵۶۷۰؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۲۷/۱۴). بعد از وقفه‌ای، دوباره در سال ۴۳۹ق. بیماری وبا در بیشتر سرزمین‌های غرب ایران چون عراق و موصل رخ داد (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۵۶/۱۲) و در سال ۴۴۰ق. به ایران منتقل شد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳/۵۷۹۳). در سال ۴۴۸ق. باز به همین صورت وباى هولناکی در مکه، حجاز، دیاربکر و موصل شایع شد و به ایران از جمله جبال و خراسان سرایت کرد که پیامد آن قحطی و گرانی و بسته شدن راه‌های کاروان‌رو به علت راهزنی‌های پیوسته بود (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۵/۱۶). این گرانی باعث افزایش قیمت گندم تا مبلغ نود دینار شد. حتی خرید کاه برای مردم ممکن نبود و هر رطل^۱ گوشت به یک قیراط^۲ فروخته شد. بر اثر تلفات انسانی حاصل از وبا، هوا آلوده شد و مردم علاوه بر وبا، به بیماری تنفسی نیز مبتلا می‌شدند و از بین می‌رفتند. در این شرایط مردم نه نای نجات خود را داشتند و نه می‌توانستند مردگان را تدفین کنند. وضعیت به حدی بغرنج شد که از شدت گرسنگی مرده‌های وبایی را می‌خوردند و طوفان نیز به همه اینها اضافه شد که این سال را سال طوفان و وبا نامیدند (اسدی اول، ۱۳۹۳: ۶۶). در ادامه، در سال ۴۴۹ق. بیماری همه‌گیری رخ داد که بیشتر مناطق ایران را فرا گرفت. این بیماری در دوره طغرل سلجوقی (حک: ۴۴۷-۴۵۵ق) شیوع یافت. ابتدا در بغداد و عراق گرانی ایجاد شد و مردم از سر ناچاری مردار حیوانات از جمله سگ را می‌خوردند که باعث شیوع بیماری وبا شد و ایران را تا محدوده ماوراءالنهر و خراسان مبتلا کرد (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۷۱/۱۲). به گفته ابن جوزی در اثر آن، روزانه هجده هزار نفر از بین رفتند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷/۱۶) و به دنبال آن دزدی و ناامنی اجتماعی بسیاری ایجاد شد و مردم مجبور به مهاجرت شدند (اسدی اول، ۱۳۹۳: ۸۳؛ قدیر، ۱۴۰۰: ۱۷-۱۸). بنا به گزارش منابع تاریخی، در سال ۴۶۶ق. و اواخر همین قرن نیز بیماری وبا در عراق پدید آمد و تا خوزستان و خراسان سرایت کرد. تلفات به حدی بود که مردم از تدفین مردگان عاجز شدند (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۰۹/۱۲، ۱۵۷). بیماری‌های همه‌گیر قرن ششم قمری را نیز در برگرفت؛ از جمله در سال ۵۳۱ق. شیوع بیماری وبا در اصفهان، جبال و همدان باعث تلفات جانی بسیاری شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۲۱/۱۷). در سال ۵۴۸ق. نیز به دلیل حملات غزان، مردم بسیاری کشته شدند و در پی آن بیماری وبا رخ داد و شرایط دردناکی را به وجود آورد که از جمله آنها وضعیت نامناسب اجتماعی، رواج دزدی و ناامنی و اختلال در وضعیت اقتصادی بود (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۱/۱۷۶-۱۷۷؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۱۷۷-۱۸۱). در شمال غرب ایران نیز در سال ۵۶۹ق «میان سپاهیان سلطان ارسلان (ارسلانشاه سلجوقی، حک: ۵۵۵-۵۷۱ق) وبایی آمد که از صد نفر یکی زنده نماند و سلطان به علت بیماری از ارس به نخجوان رفت» (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۸۱-۸۲).

۱. واحد وزن در عربستان بود که هر رطل برابر با دوازده اوقیه و هر اوقیه برابر با چهل درهم بود (مقربزی، ۱۳۸۷: ۹۲).

۲. برابر با یک‌چهارم از یک‌پنجم مثقال بود. در بیشتر شهرها دینار وزنی برابر بیست قیراط محاسبه می‌شد (خوارزمی، ۱۳۴۷: ۶۴).

۸۲). در سال ۵۷۴ق. نیز به دلیل خشکسالی، بیماری وبا در ایالت جبال شایع شد که نتیجه آن گرانی و تلفات جانی بود (اسدی اول، ۱۳۹۳: ۶۷). همچنین در سال ۵۸۸ق. بیماری وبا در همدان و شهر ری (به دلیل آب‌وهوای آلوده، به شهر وباخیز معروف بود) فراگیر شد. در همین سال (۵۸۸ق) محمودبن ایل ارسلان خوارزمشاهی (حک: ۵۶۷-۵۸۹ق) با هدف نجات طغرل سوم سلجوقی (حک: ۵۷۱-۵۹۰ق) از قلعه طبرک و کسب حکومت عراق از چنگ سلجوقیان، به ری رفت، اما بسیاری از سپاهیان او در شهر ری به وبا مبتلا شدند و از بین رفتند (همدانی، ۱۳۸۹: ۱۰).

۳. نحوه بروز بیماری‌های همه‌گیر

۳-۱. علل طبیعی

مهم‌ترین عوامل محیطی شیوع بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون را آب‌وهوای آلوده و وجود مردار حیوانات عنوان کرده‌اند (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۵۸۹/۱؛ نصری رودسری و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۶). از این رو، برخی از شهرهای ایران از جمله بست (در سیستان)، جرجان، ری، زنجان، کش (در ماوراءالنهر)، طبرستان، استخر و غیره را وباخیز نامیده‌اند که نشان‌دهنده ارتباط آن با اقلیم منطقه است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۷۴/۱؛ ۴۴۴؛ ابن‌فندق، ۱۳۶۱: ۳۰، ۴۷؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۵۴). بر همین اساس، خاقانی شروانی وباخیز بودن شهر ری را این‌گونه به تصویر کشیده است:

خاک سیاه بر سر آب و هوای ری دور از مجاوران مکارم نمای ری
آن را که به تن به آب و هوای ری آورند دل آب و جان هوا شد از آب و هوای ری
(خاقانی شروانی، ۱۳۳۶: ۴۰۴)

گرمی هوا تأثیر بسیاری در شدت بیماری‌های همه‌گیر دارد. در منابع آمده است که اگر ولایتی گرمسیر و به طرف جنوب و در سراشیبی باشد، در آن شهر انواع بیماری به‌خصوص بیماری وبا شیوع می‌یابد (ابن‌فندق، ۱۳۶۱: ۲۷). ابن‌حوقل نوشته است که منطقه دارابجرد و توج در فارس به دلیل هوای گرمسیری، وبا دارند و در عوض مناطق سردسیری هوای سالم دارد (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۵۶). همچنین شهر بصره و بطیحه به علت گرمای زیاد وباخیز است (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۲/۵۳۰۰). البته همه بیماری‌های همه‌گیر مختص مناطق گرمسیری نبود. برای نمونه، به دلیل سرمایی که در سال ۴۰۱ق. در نیشابور به وجود آمد، علاوه بر طاعون که ذکر شد، بیماری جوع کلبی (هر چه می‌خوردند، سیر نمی‌شدند) هم شیوع یافت و مردم بسیاری از بین رفتند (ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۶۵؛ قدیر، ۱۴۰۰: ۳۶). آب‌های زیرزمینی (قنات‌ها) نیز در شیوع بیماری همه‌گیر تأثیر داشتند؛ چنان‌که ابن‌حوقل قنات شهر قزوین را طاعون‌آور عنوان کرده است (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۳). همچنین شیوع بیماری سال ۴۲۳ق. در مناطق عراق،

شام، موصل، غزنه، جبال، خراسان و هند به دلیل خشکسالی و به تبع آن قحطی گزارش شده است (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳/۵۶۷۰). گاهی نیز بیماری وبا بعد از زلزله پدید می‌آمد؛ چنان‌که در سال ۲۵۸ق. بعد از زلزله در عراق، این بیماری در شهرهای بغداد، سامرا و واسط شیوع یافت (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۳۰/۱۱).

۳-۲. علل انسانی

تأثیرات سیاسی

علاوه بر عوامل طبیعی، عوامل انسانی نیز در تشدید شیوع بیماری تأثیر داشت. در این بین، سیاست منفی دولت‌ها نظیر بی‌ثباتی و ناامنی، اختلافات، تهاجمات و محاصره عامل آشفتگی اوضاع بود و بر بهداشت این دوره تأثیر می‌گذاشت و باعث بروز قحطی‌ها و بیماری‌های فراگیری می‌شد که مورخان نیز به آن اشاراتی کرده‌اند. به عنوان پیشینه بحث، در سال ۱۶ق. در جنگ مسلمانان عرب و ساسانیان (حک: ۲۲۶-۶۵۲م) در محدوده عراق کنونی، بیماری طاعون شدت یافت و به فارس نیز سرایت کرد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۳۷۶). همچنین در سال ۲۵۸ق. یعقوب لیث صفاری (حک: ۲۴۷-۲۶۵ق) به سمت کابل و بلخ لشکرکشی کرد که افراد زیادی قتل عام شدند (زمانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۸) و ماندن اجساد روی زمین و عدم دفن آنها، از عوامل شیوع بیماری به‌ویژه وبا بود (نصری رودسری، ۱۳۹۷: ۲۶؛ قدیر، ۱۴۰۰: ۱۹). دوره آل بویه (حک: ۳۲۰-۴۸۷ق) نیز هرچند برای بغداد و سایر ولایات دوران شکوفایی فرهنگی بود (به‌خصوص در زمان عضدالدوله که حکومتی مقتدر ایجاد کرد)، اما بعد از آن، تنزل اقتصادی و ناآرامی‌های اجتماعی و آشوب‌های داخلی صورت گرفت که علل اصلی آن، بی‌کفایتی در اداره امور مملکتی و ساخت غیرمتمرکز قدرت بود و منجر به ایجاد مشکلات بسیاری چون شیوع بیماری واگیردار، قحطی، هزینه بالای معیشت و تهی بودن خزانه حکومت شد (کرمر، ۱۳۷۵: ۹۲). بر همین اساس، ابوالجبار بویه (حک: ۴۱۵-۴۴۰ق) که در سال ۴۳۷ق. مشغول جنگ و رقابت‌های خانوادگی بود، اسبان سپاه وی دچار بیماری وبا شدند و تعداد زیادی از بین رفتند. باقی ماندن لاشه حیوانات روی زمین، سبب آلودگی آب‌وهوا و در نتیجه باعث شیوع بیماری در شهرها شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳/۵۷۷۴؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۳۰۲/۱۴).

به این ترتیب، اختلاف خاندان حاکمه، پراکندگی نظام اجتماعی، وجود خلأ قدرت سیاسی در ایران و عدم توانایی برای پرکردن این خلأ و ایجاد یگانگی ملی، عامل عمده تشکیل سلسله‌های بیگانه ترکان غزنوی و سلجوقی نیز بود. غزنویان (حک: ۳۵۱-۵۸۲ق) نمونه عالی استحاله‌ای می‌باشند که در حکومت سامانیان (حک: ۲۷۹-۳۹۵ق) خدمت سربازی کردند و با مسلمان شدن به مقامات عالی رسیدند و خود را با فرهنگ ایرانی تطبیق دادند. حکومت و سیاست در این زمان با خودکامگی پیوند خورده بود و برای

مردم حرمت و حقوقی قائل نبودند.

اوج قدرت این سلسله در زمان محمود غزنوی (حک: ۳۸۸-۴۲۱ق) بود که توانست بسیاری از حکومت‌های ایرانی را از بین ببرد. بر همین اساس، وی در سال ۴۰۱ ق. به دلیل عدم اطاعت محمد سوری حاکم غور^۱، به این منطقه حمله کرد و تعداد زیادی را به قتل رساند که نتیجه آن شیوع بیماری وبا بود (فروغی ابری، ۱۳۹۱: ۱۹). بنابراین جنگ و محاصره باعث کمبود منابع غذایی و سوء تغذیه سپاهیان می‌شد که به‌ناچار به خوردن گوشت‌های حرام روی می‌آوردند و بیماری در بین آنها شیوع می‌یافت (ابن اثیر، ۱۳۸۴: ۲۷۷/۶). سلطان مسعود غزنوی (حک: ۴۲۱-۴۳۲ق) نیز در سال ۴۲۱ ق. به دلیل اختلاف با خاندان کاکویه^۲، به اصفهان لشکرکشی کرد؛ زمانی که این شهر به دلیل شیوع بیماری همه‌گیر طاعون، وضعی اسفبار داشت و بر مشکلات آن افزوده شد (نقیسی، ۱۳۴۲: ۹۷۸/۲).

سلجوقیان (حک: ۴۲۹-۵۹۰ ق) به عنوان مهاجران تازه‌وارد، توانستند بر مناطق وسیعی از جهان اسلام، از خراسان تا عراق و شام مسلط شوند. اگرچه امپراتوری بزرگی تشکیل دادند، اما تفرقه داخلی بر سر کسب قدرت، اختلافات مذهبی و فعالیت نظامی گروه‌های اسماعیلیه-با صرف نظر از حاکمیت سلاطین قدرتمندی چون آلبارسلان (حک: ۴۵۵-۴۶۵ ق) و ملکشاه (حک: ۴۸۵-۴۶۵ ق)-بخش جدایی‌ناپذیر حکومت آنان بود. وقوع حوادث طبیعی چون قحطی و بیماری‌های واگیردار، از مشکلات دیگری بود که دامن ایرانیان را در روزگار حاکمیت سلجوقیان گرفت و حتی دو تن از خاندان سلجوقی از جمله دختر سلطان ملکشاه و پسرش سلطان محمود (حک: ۴۸۷-۴۸۵ ق) به ترتیب در سال‌های ۴۸۲ و ۴۸۷ ق. بر اثر ابتلا به بیماری آبله، در اصفهان فوت کردند (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۱۸؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۴۱-۴۴۲؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۲۸۱/۱۶). گاهی این بلایا بی‌تأثیر از عوامل سیاسی نبود؛ جنگ‌های شدید میان سلطان محمودبن محمد سلجوقی (حک: ۵۱۱-۵۲۵ ق) و سنجر سلجوقی (حک: ۵۱۱-۵۵۲ ق) در سال ۵۱۳ ق (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۸۴/۱۲) و اختلاف میان خلیفه عباسی مسترشد بالله (خلافت: ۵۱۲-۵۳۰ ق) و سلطان محمودبن محمد که منجر به قحطی، به‌خصوص در سال ۵۲۰ ق. و به دنبال آن گرانی و بیماری شد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۶۳۵/۱۰). این اختلافات به‌ویژه میان سلجوقیان و خلفای عباسی بعد از آن نیز همچنان ادامه یافت و پیامد خود را نیز به دنبال داشت. برای نمونه، قحطی و گرانی سال ۵۴۳ ق. در خراسان و جبال و عراق متأثر از همین درگیری‌های سیاسی بود (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳۷/۱۱). علاوه بر این، چنان‌که بیان شد، غرها^۳ نیز در سال ۵۴۸ ق. به خراسان حمله کردند و سلطان سنجر سلجوقی

۱. غوریان از سال ۴۰۱ تا ۶۱۲ ق. در شرق ایران (افغانستان کنونی) حاکم بودند.

۲. آل کاکویه شاخه‌ای از دیلمیان و منسوب به ابوجعفر علاءالدوله کاکویه (متوفای ۴۳۳ ق) می‌باشند (بیهقی، ۱۳۷۵: ۱۵).

۳. غرها گروهی از طوایف زردپوست آسیای میانه و از قبایل نه‌گانه (تغزغز) ترک به شمار می‌آیند که در ماوراءالنهر ساکن شدند و مشکلات عدیده‌ای برای خاندان‌های غزنوی و سلجوقی ایجاد کردند (باسورث، ۱۳۸۴: ۲۱۲).

را شکست دادند و به اسارت درآوردند. پس از آن به شهرهای خراسان حمله کردند و باعث کشته شدن بسیاری از مردم و شیوع بیماری وبا شدند. شهر نیشابور را «به نحوی ظالمانه غارت کردند و آن را چنان کوبیدند که با زمین هموار برابر گردید». این حملات پس از آن نیز ادامه یافت و یکی از فجایع بزرگ در تاریخ ایران قلمداد شد؛ زیرا دوره‌ای طولانی و فرساینده با لطمات جبران‌ناپذیر بر جای گذاشت (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۷۶/۱۱-۱۷۷؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۱۷۷-۱۸۱).

سبک زندگی ناسالم

شیوه زندگی از دیگر عوامل انسانی است که در این زمینه نقش‌آفرین بود. رشد شهرنشینی بدون توجه به ظرفیت شهرها و در نتیجه تراکم جمعیت که باعث به وجود آمدن جوامع فشرده می‌شد؛ به صورتی که خانه‌ها خشت و گلی و کوچه‌ها تنگ و باریک بودند و عدم توجه به بهداشت شهرها باعث همه‌گیری بیماری می‌شد (راوندی، ۱۳۵۴: ۲/۲۳۴؛ قدیر، ۱۴۰۰: ۲۱). علاوه بر این، خشکسالی و قحطی و در نتیجه گرانی رابطه مستقیمی با شیوع بیماری‌های واگیردار دارند؛ چنان که تغذیه ناسالم و یا سوء تغذیه در گسترش بیماری‌ها دخیل بودند و در همین زمینه روایت‌های ناخوشایندی ثبت شده است. با توجه به گزارش منابع تاریخی، طی سال‌های ۳۳۰، ۳۳۱ و ۳۳۴ ق. در شهرهای عراق و سایر نقاط قحطی و گرانی سبب شد تا مردم لاشه مرده‌ها و گوشت سگ و گربه را بخورند که این باعث پدید آمدن نوع هولناکی از بیماری وبا شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۲: ۱۱/۴۹۴۰؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۴/۲۷). از آن بدتر، در سال ۴۰۱ ق. قحطی و گرانی بیش از حد در شهرهای خراسان باعث شد که اهالی به خوردن سگ‌ها و حتی کودکان روی آورند و منجر به بروز بیماری وبا شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳/۵۴۷۵).

مزمّن شدن بیماری

از دیگر عوامل انسانی در این زمینه، طولانی شدن یک نوع بیماری بود که باعث پدید آمدن بیماری‌های شدیدتری چون وبا می‌شد. حمزه اصفهانی بیان کرده است که در سال ۳۳۴ ق. به دلیل شیوع بیماری خونی در اصفهان، بیماری وبا در پی آن ظاهر شد (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۸۱) و یا بیماری دم و صفرا سبب ایجاد وبا در سال ۳۴۴ ق. شده بود (اسدی اول، ۱۳۹۳: ۶۹). این طولانی شدن بیماری‌ها سبب ناامنی نیز می‌شد؛ به‌طوری که در سال‌های ۴۴۸ و ۴۴۹ ق. در زمان طغرل اول سلجوقی (حک: ۴۴۷-۴۵۵ ق) در عراق دزدی و ناامنی رواج یافت و مردم مجبور به مهاجرت شدند (اسدی اول، همان، ۸۳). این گزارش‌ها نشان‌دهنده آثار مخرب شیوع بیماری‌هاست.

۱. در سال ۴۰۱ ق. محمود غزنوی (حک: ۳۸۸-۴۲۱ ق) حاکم بود و از ابتدای حکومت خود در پی کسب حمایت خلیفه عباسی القادر بالله (۳۸۱-۴۲۲ ق) برآمد. او بسیاری از اقدامات سیاسی و مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا (غزا) و به بهانه مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می‌داد.

۴. رویکرد درمانی بیماری‌های همه‌گیر

۴-۱. طب سنتی

یکی از مهم‌ترین سرچشمه‌های دانش طب ایران، طب سنتی است که بر پایه آن سلامت روحی و جسمی، وابسته به تعادل اخلاط چهارگانه (خاک، باد، آب، آتش) در بدن است و بهم خوردن تناسب آن، منجر به بروز بیماری می‌گردد. از دیدگاه اطباء، دلیل بهم خوردن تعادل خلط، استشمام هوای عفونی و بای بود که در نهایت به بیماری طاعون منجر می‌شد. بنابراین برای جلوگیری از پیشرفت بیماری، رعایت بهداشت در قالب «سته ضروری»^۱ صورت می‌گرفت که براساس آن، محافظت بدن در برابر هوای عفونی با ترک هوای مذکور یا ایجاد فضای بسته و قرنطینه‌ای، پیشنهاد می‌شد (پرغو و علی‌پور سیلاب، ۱۳۹۶: ۴۳). بر همین اساس، پزشکان عقایدی ابراز کرده‌اند که به صورت درمانی بر ضد گرمی بیماری بود. علی‌بن سهل بن طبری (حدود ۱۵۹-۲۶۰ق) مؤلف کتاب *فردوس الحکمه*، از جمله پزشکانی بود که اعتقاد داشت بیماری، آفت اندام‌های انسان است و باید با آتش، بر روی زخم‌های بیمار طاعون‌زده، داغ گذاشت و سپس روی زخم روغن کهنه مالیده شود و سپس مخلوطی از شیر گاو، روغن زیتون، مردار سنگ و صمغ صنوبر به بیمار خورانده شود (طبری، ۱۳۹۱: ۳۳۵). زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق) نیز در اثر خود *الجدری و الحصبة* توصیه کرده است که برای پیشگیری از بیماری، فرد باید انار و ترشحات مصرف کند و از شیرینی‌جات دوری جوید و همچنین محل اقامت خود را آب‌پاشی کند (رازی، ۱۳۴۲: ۶۵). علاوه بر اینها، حکیم مسیری خراسانی (حکیم محمود تبریزی) (۳۲۴-۳۷۰ق) مؤلف کتاب *طب منصوری* توصیه می‌کرد که بیمار در این زمان باید از شیرینی‌جات و گوشت و سبزی و آب آلوده پرهیز کند و در عوض میوه‌های سیب و آلو، خیار، کدو و همچنین آب غوره میل کند. همچنین بدن خود را مرتب شست‌وشو دهد و محل زندگی‌اش را با سوزاندن کافور، ضد عفونی کند (حیدریان و افکاری، ۱۳۸۷: ۱۳۵). ابن سینا (۳۷۰-۴۲۸ق) مؤلف کتاب *قانون و رساله حفظ الصحة* نیز معتقد بود که بیمار باید از داروهای سردمزاج مثل لیمو، رب انار، گیاه ریواس و ترنج استفاده کند و حجامت (پاک‌سازی خون) انجام دهد (ابن‌سینا، ۲۰۰۵: ۹۵/۴).

روش فصد کردن (رگ زدن) از شیوه‌هایی بود که پزشکان بسیاری بر آن تأکید زیادی داشتند و معتقد بودند که با فصد کردن مقدار زیادی عفونت از بدن خارج می‌شود (ابن‌سینا، ۲۰۰۵: ۹۵-۹۷/۴؛ رازی، ۱۳۴۲: ۶۵) و تب و درد مفصل و همچنین صفرا را از بین می‌برد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۲: ۴۹۲۷/۱۱؛ اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۸۱). در مورد این روش درمانی گفته شده است که: «طاعون اندر سال‌های وبا و اندر هوا بد و

۱. حفظ سلامتی براساس اصول شش‌گانه: هوا، خوردن و آشامیدن، حرکت و سکون، خواب و بیداری، استقراغ و احتباس و اعراض نفسانی را «سته ضروری» می‌گویند.

در ملک و شهرهایی که هوای آن زود عفن می‌شود، بسیار افتد و حق آن است که این مرض را هیچ تدبیری نبود که مریض را زود فصد کنند: (رازی، ۱۳۸۹: ۳۰۸/۱).

۴-۲. طب مذهبی

طب مبتنی بر تفکر و احکام اسلامی بر پایه آیات قرآن، روایت‌های منتسب به پیامبر اکرم(ص) و امامان شیعی(ع) است و در آن بر پیشگیری و درمان از طریق غذاها، داروهای ساده و توسل به خدا تأکید می‌شود؛ البته شفا دهنده اصلی پروردگار است (سوره نحل، آیات ۶۷-۶۹؛ شعرا، آیه ۸۰) و عموماً شفاگیری از طریق دعا، توسل به قرآن کریم و مقابر و بقعه‌ها و غیره انجام می‌شود. به این ترتیب، در حوزه طب اسلامی، روایات و احادیثی از بزرگان دینی به منظور رفع و مقابله با بیماری همه‌گیر نقل می‌گردید. بر همین اساس، روایت معروفی از پیامبر اسلام(ص) ذکر شده که فرمود هرگاه طاعون در سرزمینی شیوع می‌یابد، کسانی که در آن منطقه هستند، نباید از آن خارج شوند و آنهایی که بیرون از آن سرزمین‌اند، نباید به آنجا وارد شوند (کوفی، ۱۳۷۲: ۹۶۱/۱؛ تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۱۱/۸).

بنابراین برای پیشگیری و کنترل بیماری، توجه به بهداشت هوا هنگام بروز بیماری طاعون، موضوعی است که توسط طبیبان گوشزد می‌شد. این امر با ترک منطقه آلوده و تغییر هوا انجام می‌گرفت تا با دوری از هوای عفونی، به هوای تمیزتری دسترسی داشته باشند؛ امری که روایات دینی بر آن صحه می‌گذاشتند. علاوه بر این، گزارش‌های تاریخی نیز عدم ارتباطات اجتماعی و فرار از هوای وبایی و طاعونی و نرفتن به منطقه طاعون‌زده را تأیید می‌کند. در سال ۳۴۷ق. بیماری وبا در مناطق جبال شیوع یافت و اکثر مردم به‌خصوص زنان و کودکان از بین رفتند و کسانی که مبتلا نشده بودند، از رفت‌وآمد جلوگیری می‌کردند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۵۰۶/۱۲). به گزارش ابن‌اثیر، شخصی به نام طارق بن شهاب بجلی (متوفای ۸۲ق) بیان کرده است که: «نزد ابوموسی اشعری (متوفای ۵۲ق) در کوفه رفتم. او گفت در خانه من بیماری بود که از بین رفته است. از اینجا بروید تا بیمار نشوید و نباید خود را از این شارستان پاک‌تر بدانید و به شهر و کشور خودتان بازگردید» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۴۸۵/۴). برخی از مردم نه تنها به عیادت نمی‌رفتند، بلکه به مناطق دیگر مهاجرت می‌کردند. برای نمونه، در قرن چهارم قمری، شیوع بیماری وبا در خراسان و ماوراءالنهر باعث شد مردم از درون قلعه‌ها بیرون بیایند و به دشت‌ها بروند. میزان خروج مردم از شهر به حدی بود که حاکم وقت (خواجه نصر) به سربازان دستور داد تا این افراد را به قلعه برگردانند (علوی، ۱۳۵۴: ۲۳). در برخی موارد، حتی بعد از فروکش کردن بیماری، به دلیل عدم امنیت ترک دیار می‌کردند و آوارگی را بر ماندن در شهر ترجیح می‌دادند؛ چنان‌که در همین دوران با شیوع بیماری در بغداد (سال ۳۳۴ق) (ابن‌اثیر، ۱۳۸۲: ۵۰۵/۱۱-۵۰۶) و شهرهای جبال (سال ۵۳۱ق) این امر به وقوع پیوست (الذهبی، ۱۴۰۹: ۱۹۹/۵).

۳-۴. طب عامیانه و مبتنی بر خرافات

اعتقاد به خرافات به جای درک حقایق، نشان‌دهنده سطح پایین آگاهی جامعه و عدم شناخت دقیق مشکلات است و به عنوان راهی برای درمان بیماری نیز تلقی می‌شد، ولی درواقع این موهومات عامل گسترش بیماری بود. به هر حال، با توجه به اینکه جامعه هنگام شیوع بیماری‌های همه‌گیر و تلفات ناشی از آن، دچار سختی و مشکلات روحی بسیاری می‌شد، به منظور تسکین آن به خرافات روی می‌آورد تا بتواند خود را از این بحران نجات دهد. علاوه بر این، افرادی نیز بودند که از عدم آگاهی مردم و گرفتاری آنان سوءاستفاده می‌کردند و با رواج خرافات و سوق دادن مردم به سمت آن، به منافع خود دست پیدا می‌کردند. گاهی نیز حاکمان با رواج شایعه‌ای به دنبال آن بودند که در جامعه نوعی آرامش و امنیت برقرار کنند (کوفی، ۱۳۷۲: ۱۷۹/۱). از جمله خرافات‌هایی که برای رهایی از بیماری شایع شد، قربانی کردن انسان بود که در قرن چهارم قمری با گسترش بیماری وبا در خراسان مطرح شد؛ به این صورت که وبازدگان را در دیگ جوشان می‌انداختند و با موادی دیگر معجونی تهیه می‌کردند تا درمان بیماری وبا شود (علوی، ۱۳۵۴: ۲۵). همچنین برای اغفال مردم، اعلام می‌کردند که فلان ماده برای درمان بیماری مفید است و اگر مردم به آن روی می‌آوردند، قیمت آن افزایش می‌یافت. برای نمونه، با شیوع وبا در ارگ سیستان، شایعه شد که با حنا کردن دست و پا و قرار دادن حنا در دهان، از بیماری وبا رها می‌شوید. در نتیجه، قیمت حنا به ۲۵۰ دینار رسید و فرصت‌طلبان ثروت زیادی از آن به دست آوردند (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۶۱/۲).

۵. پیامدهای فرهنگی

با توجه به آنچه بیان شد، از جمله بحران‌های مخوفی که طی قرون گذشته در ایران به صورت مکرر خودنمایی می‌کرد و اثرات مخرب و عمیقی بر پیکر جامعه می‌گذاشت، شیوع بیماری‌های مهلک وبا و طاعون بوده و به دلیل ماندگاری زیاد در یک ناحیه و قدرت سرایت آن از یک نقطه به نقاط دیگر، پیامدهای فرهنگی و اجتماعی متعددی داشت که جامعه تحت تأثیر این آثار قرار می‌گرفت.

۱-۵. محدودیت برگزاری رسومات

از مهم‌ترین نتایج بیماری‌های همه‌گیر، تأثیرات آن بر رسومات فرهنگی و اجتماعی بود. در زمان شیوع بیماری، رفت‌وآمد و ارتباطات اجتماعی محدود می‌شد و بر مراسم فرهنگی متعددی چون نماز جماعت، نقالی و غیره تأثیر داشت؛ حتی در مراسم تدفین میت هم شرکت نمی‌کردند. در سال ۶۵ ق. طاعون شدید و کشنده‌ای در بصره واقع شد و بسیاری از مردم از بین رفتند. حاکم بصره عبیدالله بن معمر بود و مادر وی در اثر طاعون درگذشت و کسی نبود که جنازه وی را حمل کند و ناچار تعدادی باربر اجیر

کردند تا او را دفن کنند (ابن اثیر، ۱۳۸۴: ۲۴۰۴/۶). به این ترتیب، ترک نماز و کفن و دفن اموات به جایی رسیده بود که مردگان را دسته‌جمعی دفن می‌کردند (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۵۰۵۲/۱۲؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۵/۱۶) یا در خانه رها می‌کردند و درب خانه را گل می‌گرفتند؛ چنان‌که در سال ۹۹۰ ق. با شیوع بیماری طاعون در بصره این اتفاق رخ داد (ابن جوزی، ۲۰۰۵: ۷۰-۷۱). از آن بدتر برای نمونه، در سال ۳۲۸ ق. در آذربایجان بیماری وبا شیوع یافت و افراد زیادی از بین رفتند و چون کسی در مراسم تدفین این افراد شرکت نمی‌کرد، میت‌ها را بدون کفن در راه‌ها می‌انداختند (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۸۴/۱۱) و جسد آنها خوراک سگ‌ها می‌شد (ابراهیم حسن، ۱۳۸۸: ۵۱۹/۳).

۵-۲. مشکلات سفر حج

فریضه حج به عنوان یک عبادت مهم، در طول تاریخ پیوسته برگزار می‌شد و مسلمانان با تحمل رنج فراوان، از سرزمین‌های دوردست در آن شرکت می‌کردند، اما بیماری‌های واگیردار از جمله حوادث غیرقابل پیش‌بینی بود که همیشه مسافران حج را تهدید می‌کرد و زمانی نیز باعث عدم استطاعت مردم برای سفرهای زیارتی می‌شد. برای نمونه، طی سال‌های ۴۲۳، ۴۳۹، ۴۴۰، ۵۳۰، ۵۳۲، ۵۴۸، ۵۴۹ و ۵۵۰ ق. گزارشی از سفر حج ارائه نشده است. دلیل این امر را شیوع بیماری وبا، قحطی و گرانی در بیشتر نقاط از جمله ایالت جبال، اصفهان، ری، بغداد و خراسان عنوان کرده‌اند (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۳۴/۱۱، ۵۶، ۵۸؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۱۷۷-۱۸۱؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۱/۱۷۶-۱۷۷). ناصر خسرو که طی سال‌های ۴۳۹ و ۴۴۰ ق. در مکه بود، در مورد وضعیت اقتصادی مکه نوشته است: «گرانی و قحطی در مکه چنان شدید بود که هر چهار مَن نان را به یک دینار نیشابوری می‌فروختند و به سبب این گرانی، مجاوران از مکه می‌گریختند» (قبادیانی، ۱۳۸۹: ۱۰۴-۱۰۵). همان‌گونه که بیان شد، قحطی در سال‌های مذکور، منجر به شیوع بیماری وبا گردید.

گاهی شیوع ناگهانی بیماری همه‌گیر وبا، باعث مرگ حاجیان در طول مسیر می‌شد. این واقعه در سال ۵۵۹ ق. رخ داد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۱/۳۲۰) و باعث لغو سفر حج در سال بعد (۵۶۰ ق) نیز شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۸/۱۶۲). موانع و سختی‌های سفر حج، در دیوان شاعران قرون پنجم و ششم قمری چون سنایی غزنوی (۴۷۳-حدود ۵۳۵ ق) بازتاب داشته و در ضمن از بیماری زحیر (اسهال خونی) (دهخدا، ۱۳۴۱: ۸/۹)، به عنوان علائم بیماری وبا نام برده است:

با هزاران خجالت و تشویر رفت زی مکه جفت گرم و زحیر

(سنایی غزنوی، ۱۳۲۰: ۱۸۰)

علاوه بر این، افراد فرصت‌طلب از وضع موجود برای غارت اموال مردم آسیب‌دیده سوءاستفاده می‌کردند

و موجب ناامنی و بسته شدن مسیر کاروان‌های زیارتی می‌شدند. بنابراین رسومات دینی تحت الشعاع این امر نیز قرار می‌گرفت؛ چنان‌که شیوع بیماری وبا و قحطی در سال‌های ۳۴۴ و ۴۴۸ق (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۵۱۲/۴) باعث غارت‌های پیوسته راهزنان در مسیرهای کاروان‌رو شد. ناامنی مسیرها و وحشت مردم از راهزنان به حدی بود که کاروان اموال خود را با نگهداران جابه‌جا می‌کردند و در نهایت منجر به بسته شدن راه‌های کاروان‌رو شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۵/۱۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۵/۴).

۳-۵. تأثیر بر نگرش مسلمانان

پیامد بیماری‌های واگیردار در حوزه اندیشه، کمتر از تلفات جمعیتی نبود و به پدیده‌ای گریبان‌گیر سرنوشت بشر تبدیل می‌شد و در گرایش اعتقادی مذاهب اسلامی بازتاب می‌یافت. در منابع دوره اسلامی می‌توان دیدگاه عامه ایرانیان و از جمله روحانیون و مردم عادی درباره بیماری‌های همه‌گیر را مشاهده کرد که به تفسیر چگونگی بیماری‌ها و ارتباط آن با مسئله لطف و قهر الهی می‌پرداختند؛ اینکه این بیماری‌ها برای اهل ایمان مایه رحمت و آمرزش گناهان و برای گمراهان مایه عذاب است. بر همین اساس، بیشتر مسلمانان طاعون را موهبتی الهی و شهادت برای مؤمنان تلقی می‌کردند و در مقابل، آن را مجازات کافران می‌دانستند، اما زمانی که اپیدمی طاعون به صورت مکرر در مناطق گوناگون رخ می‌داد و به مرگ تعداد زیادی از مسلمانان می‌انجامید، کسانی بر این باور عمومی سایه تردید می‌انداختند و از آن زمان این عقیده غالب شد که علت وقوع بیماری‌ها، گناه و فسق و فجور است؛ همچنین در این زمینه روایاتی وجود دارد که بیماری در میان قومی که دچار فساد و معصیت‌های اخلاقی شده باشند، بروز می‌کند. موضوعاتی چون شراب‌خواری مسلمانان و رفت‌وآمد زنان در کوچه و بازار، از جمله این نمونه‌ها می‌باشند. گروهی نیز بروز بیماری را ناشی از علائم ظهور آخرین امام شیعیان تفسیر کرده‌اند (براقی، ۱۳۸۱: ۱۲۷؛ فضلی، ۱۴۰۰: ۱۵۶-۱۵۷).

۴-۵. انعکاس آسیب‌های روحی در اشعار

شیوع بیماری‌های واگیردار علاوه بر آسیب جسمی، مشکلات روحی و روانی نیز ایجاد می‌کرد؛ به‌ویژه آنکه کودکان و زنان بیشتر در معرض این آسیب‌ها بودند. زمانی که تلفات ناشی از بیمارهای همه‌گیر سنگین بود و با بلای قحطی همزمان می‌شد، وضعیت دردناکی ایجاد می‌کرد. این حوادث بزرگ تاریخی می‌توانند به عنوان پشتوانه شعر قرار گیرند و شاعران از آن در ساخت مضامین، پروراندن معانی و آراستگی شعر بهره بگیرند. بازتاب این وضعیت در دیوان شاعران نیز آمده است (عتبی، ۱۳۳۴: ۲۰۲). برای نمونه، سنایی غزنوی از قحطی و همچنین بیماری وبا که همزمان در شهر ری اتفاق افتاده بود، اینچنین یاد کرده است:

دور ازین شهر و ز نواحی ری	قحطی افتاد وقتی اندر ری
کادمی شد چو گرگ مردم خوار	آن چنان سخت شد بر ایشان کار
خرد فرزند خویش بریان	کرد هر مادری همی گریان
خون همشیره را حلال چو شیر	کرده بر خویشتن طباخ امیر
سگ مرده که مردم آن نخرید	اندر آن شهر چشم سر کم دید
نزد آمد ز روی دلتنگ	اندرین حال عارفی زنگی
تو دعائی بکن که من کردم	گفت مردم همی خورد مردم

(سنایی غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۰۵)

۵-۵. فقدان سرآمدان جامعه

یکی از بارزترین تأثیرات شیوع بیماری‌های همه‌گیر، کاهش جمعیت است که فارغ از طبقه اجتماعی و سن و سال، همه اقشار جامعه را درگیر می‌کند. با توجه به اینکه فقدان مشاهیر فرهنگی و سیاسی محسوس است، تأثیرات بسیار زیادی بر ابعاد مختلف جامعه دارد؛ زیرا مردم از خدمات علمی و اجتماعی آنان محروم می‌شوند. بر همین اساس، فوت مشاهیری که در جریان این بیماری‌ها اتفاق می‌افتاد، پیامد قابل توجهی بر ابعاد فرهنگی داشت که در نتیجه آن جامعه با افول عقلانیت و منطق روبه‌رو می‌شد. گزارش‌های تاریخی از فوت اشخاصی خبر می‌دهند که بیشتر آنان علاوه بر فرماندهی نظامی و سیاسی، از عارفان بزرگ و متخصص در مسائل دینی از جمله فقه، حدیث، زهد و غیره بودند و از سرآمدان دوران خود بودند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۵۶۰/۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۷۱/۱؛ قدیر، ۱۴۰۰: ۶۴). برای مثال، بحران بیماری در سال ۳۴۴ق. چنان وسیع و مخرب بود که برخی از بزرگان سیاسی دوران سامانیان از جمله ابوعلی محتاج و پسرش بر اثر بیماری وبا در شهر ری از دنیا رفتند^۱ (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۲۰۶/۶؛ نرشخی، ۱۳۶۳: ۳۲۹). همچنین شیخ ابواسحاق ابراهیم‌بن احمد خواص (متوفای ۲۹۱ق) از علمای قرن سوم قمری در ری (کریمان، ۱۳۵۰: ۶۷) و احمدبن علی بن احمد حسین مقری بیهقی (متوفای ۵۴۹ق) از ادیبان معروف قرن ششم قمری در بیهق، بر اثر بیماری همه‌گیر وبا درگذشتند (ابن فندق، ۱۳۶۱: ۲۵۲).

۱. آل محتاج (منتسب به محتاج‌بن احمد نیای این خاندان) از جمله فرمانروایان محلی ولایت چغانیان در بخش علیای آمودریا بودند و همزمان با دوره اقتدار امیر اسماعیل سامانی (حک: ۲۷۹-۲۹۵ق) در منطقه تحت تسلط خود، یعنی بخش‌هایی از خراسان و ری حاکمیت داشتند. این سلسله محلی دست‌نشانده دولت سامانی بودند و نقش مؤثری در اقتدار سیاسی و نظامی آن دولت داشتند. شجاعت امیران این خاندان از جمله ابوعلی چغانی (فرزند ابوبکر محمد مظفر بن محتاج از امرای بزرگ سامانی) در امور سیاسی، نظامی و اقتصادی باعث شد به برجسته‌ترین مقام حکومتی و لشکری سامانیان نائل آید. وی در سال ۳۱۸ق. از طرف نصر بن احمد (حک: ۳۰۱-۳۳۱ق) والی خراسان بود و توانست شورش‌های داخلی را سرکوب و قدرت سامانیان را تثبیت کند، اما ناسپاسی امرای سامانی از جمله امیر نوح بن نصر (حک: ۳۳۰-۳۴۳ق) در قبال خدمات ابوعلی چغانی، باعث طرد و حذف سیاسی و نظامی وی شد. سرانجام ابوعلی توانست با کمک رکن‌الدوله بویه (حک: ۳۲۰-۳۶۶ق) بر خراسان و نیشابور مسلط شود (قائدان، ۱۳۹۷: ۱۳-۱۷).

نتیجه‌گیری

گسترش بیماری‌های واگیردار در ایران که به دلایل مختلف محیطی و انسانی صورت می‌گرفت، همواره یکی از چالش‌های زندگی اجتماعی به شمار می‌آمد؛ زیرا به‌رغم پیشرفت دانش پزشکی و پیدایش مکاتب متعدد طبی در ایران دوره اسلامی، همچنان بسیار شایع بوده و تلفات بسیاری بر جای می‌گذاشت. علاوه بر این، تأثیر عمیقی بر ارکان مختلف فرهنگی و اجتماعی نیز داشته است و از جهات گوناگون باعث تضعیف این ساختارها می‌شد. این نوع از بیماری‌ها، فارغ از جایگاه اجتماعی و سن و سال، همهٔ اقشار جامعه را درگیر خود می‌کرد و باعث پراکندگی مردم و ناامنی و بی‌رونق شدن نهادها و رسومات فرهنگی می‌شد. همچنین افراد فرهیخته و سودمند که اقلیت جامعه بودند را به کام خود می‌کشید و به تبع آن عقلانیت رو به افول می‌رفت و در عوض، افراد سودجو در تمام اتفاقات غیرمترقبه و آسیب‌های روحی مردم، با القای حس بشردوستانه، در جهت منافع خود وارد صحنه می‌شدند؛ به‌خصوص در زمان اوج‌گیری بیماری‌ها بازار خرافات و عوام‌گرایی و سوءاستفاده‌های تجاری در مورد تبلیغ دارو کالاهای بی‌اثر رونق می‌گرفت. هرچند که در این مواقع اثرات روان‌شناختی و درونی خرافات مورد پذیرش بیشتری واقع می‌شد، به همان میزان انسان را از تلاش و خلاقیت بازمی‌داشت. علاوه بر این، پیامد بیماری‌های همه‌گیر بر ادبیات و شعر بازتاب داشته و تأثیراتی نیز بر مباحث فکری داشت؛ از این لحاظ که موضوع گناهکاری آدمیان به عنوان علت اصلی گسترش بیماری‌ها تلقی می‌شد.

References

- Holy Quran [in Arabic]
- Ālavī, Bozor (1975), "Eveba," Kave magazine, Munich, Germany, No. 57, pp. 17-25. [In Persian]
- Al-Dahhabī, Šams al-Din Muḥammad (1409), *Tarikh al-Islam and the Deaths of al-Mashirim and al-Alam. Research by Omar Abd al-Salam Tadmarī*, vol.5, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]
- Asādī Aul, Marziyeh (2013), "Natural Events in Jabal Province and Their Consequences from the Rise of Islam to the Mongol Invasion," master's thesis in Islamic culture and civilization at Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Ātabī, Abul Nasr Muḥammad (1955), *Yemeni History*. Translated by Abul Sharaf Naseh Jarfazghani, Tehran: Muḥammad Ali Fardin Printing House. [In Persian]
- Bālāzrī, Ahmed bin Yahya (1998), *Fatuh al-Baldan*, translated by Muḥammad Tawakal, Tehran: Silver Publishing. [In Persian]

- Bandarī, Fāteh bin Alī (1977), *History of the Seljuq Dynasty (Zubdeh al-Nasr and Elite of the Age)*, translated by Muḥammad Hossein Jalili, Tehran: Farhang Iran Foundation. [In Persian]
- Baraghī, Hossein (2002), *History of Kufa*, translated by Saeed Rad Rahimi, Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Bayhaghī, Abolfazl (1996), *History of Bayhaghī*, edited by Dr. Ali Akbar Fayaz, Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Bosworth, Edmund Clifford (2005), *History of Ghāznāvids*. Translated by Hassan Anoushe, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Dehkhodā, Alī Aḡbār (1962), *Dictionary*, supervised by Dr. Muḥammad Moin, Vol. 9, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ebrāhim Hāssan, Hāssan (2009), *Political History of Islam*. Translated by Abolqasem Payandeh, vol. 3, Tehran: Badragh Javidan Publishing House [In Persian]
- Ebrāhimī, El āha (2017), “*History of Clinics and Hospitals in Iran After Islam*,” expert thesis. Senior at the School of Traditional Medicine, Tabriz University of Medical Sciences and Health Services, 117. [In Persian]
- Ebn Aṭīr-, ‘Ezz Dīn-Alī (2005), *Tā’rīḡ-e al-kāmel*, translated by Seyyed Hossein Rouhani, vol. 6, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Ebn Aṭīr-, ‘Ezz Dīn-Alī (2003), *Tā’rīḡ-e al-kāmel*. Translated by Hamidreza Azhir, vol. 11, Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
- Ebn Aṭīr-, ‘Ezz Dīn-Alī Alī (2003), *Tā’rīḡ-e al-kāmel*. Translated by Hamidreza Azhir, vol. 12, Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
- Ebn Aṭīr-, ‘Ezz Dīn-Alī (2006), *Tā’rīḡ-e al-kāmel*. Translated by Hamidreza Azhir, Vol. 2, 4, 10, 11, 13, Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
- Ebn Fāndq, Alī bin Zayd (1982), *History of Beyhaq*. Compiled and reported by Bahman Ansari, Tarikh Buk Electronic Publications. [In Persian]
- Ebn Jūzi, Abul Fāraj Abdul Rahman bin Alī (2005), *Al-Madhih* Dr. Marwan Qabbani, researcher, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiyyah. [in Arabic]
- Ebn Jūzi, Abul Fārāj Abdul Rahman bin Alī (1991), *al-Muntazem fi Tarikh al-Muluk wa al-Umm*, vol. 14, 13, 15, 16, 17, 18, researched by Muḥammad Abdul Qadir Atta and Mutaḡi Abdul Qadir Atta, Beirut, Dar al-Kitab al-Alamiya. [in Arabic]
- Ebn Hoḡāl (1987), *Šurah al-Arz* Translated by Jafar Shaar, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Ebn Kāthyr, Abu al-Fida Ismail bin Omar (1986), *The Beginning and the End*. Volume 11, Beirut: Dar al-Fekr. [in Arabic]
- Ebn Khaldoun, Abdurrahman (1996), *Introduction* Muḥammad Parvin Gonabadi, Volume

- 1, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Ebn Sina (2005), *Law in Medicine*. Volume 4, Beirut: Dar Ahyaya al-Tarath al-Arabi. [in Arabic]
- Eṣfahānī, Ḥamza bin Hāsān (1867), *History of Prophets and Kings*, translated by Jafar Shaar, Tehran: Anadam Publications. [In Persian]
- Estākharī, Abū Eṣāq Ebrāhīm (1961), *Ketāb al-masālek wa'l-mamālek*. Edited by Īraj Afšār, Tehran: Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Fazlī, Āhmad (2021), “*Plague Epidemics in the Eastern Mediterranean and Their Reflection in the Historiography and Intellectual Discussion of Muslims in the Early Islamic Period*,” Philosophy of Science, Institute of Humanities and Cultural Studies, Year 11, Issue 1, Spring and Summer, pp. 141-167. [In Persian]
- Foroughī Ābri, Asghar (2012), *History of Ghorians* Tehran: Samit Publications. [In Persian]
- Gardizī, Abu Said (1984), *Zain al-Akbār*, Tehran: World of Books. [In Persian]
- Hamadānī, Ibn Faqih (1970), *al-Baldan*, translated by H. Massoud, Tehran: Farhang Iran Foundation. [In Persian]
- Hamadānī, Khwaja Rashiduddin Fazlullah (2010), *Jame al-Tawarikh (History of Sultans of Khwarazm)*, edited and researched by Muḥammad Roshan, Tehran: Mirath Maktoob Publications. [In Persian]
- Heydariān, Muḥammad Hossein and Giti Afkari (2008), *Mansouri medicine of Hakim Masiri korāsāni*. Mashhad: Nond Publications. [In Persian]
- Jūzjanī, Menhaj Siraj (1964), *Tābaqat Naseri*. Edited by Abdulahi Habibī, Vol. 2, Kabul: Government Press. [In Persian]
- Kārimān, Hossein (1971), *Some of the surviving works from the ancient world*, Tehran: National University of Iran.-Kasaei, Noorullah (1994), “Isfahan in the era of Al Boyeh and Seljuqians”, scientific and research publication of Isfahan Faculty of Literature and Human Sciences. pp. 176-202. [In Persian]
- Krāmer. Joel L, (1996). *Cultural revival during Al Boyeh era*. Translated by Muḥammad Saeed Hanai Kashani, Tehran: Academic Publishing Center. [In Persian]
- Khatirī, Masoud and Radia Afshari Far (2013), “*An analysis of the spread of plague in Iran during the Fitrat and Timurid periods (1506-1336/1336-911)*,” Journal of Islamic and Iranian History, No. 24, pp. 121-138. [In Persian]
- Kasaei, Noorollah (Spring 1994), “Isfahan in the Age of the Buyids and Seljuks”, Scientific and Research Journal of the Faculty of Literature and Humanities of Isfahan, Issue 9, pp. 176-202. [In Persian]
- Khāqānī Šervany, Badil bin Alī (1957), *Diwān*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Khārizmy, Muḥammad bin Ahmad (1968), *Mufatih al-Uloom*, translated by Hossein

- Khadiojam, Tehran: Farhang Iran Foundation. [In Persian]
- Khāndamir, Ghiyathuddin bin Hamamuddin (2001), *Habib al-Sir*, Volume 1, Tehran: Khayyam. [In Persian]
- Kūfī, Ibn Atham (1372), *al-Futuh*. Translated by Muḥammad bin Ahmad Mostofi Harroi, researched by Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran: Islamic Revolution Publications and Education. [In Persian]
- Māqdesī, Muḥammad bin Ahmad (1961), *Ahsan al-Taqaṣim in the Knowledge of the Regions*, translated and edited by Ali Naghi Manzavi, Volume 1, Tehran: Authors and Translators Company of Iran. [In Persian]
- Moqrizī, Ahmed bin Ali (2008), *Al-Naqud al-Islamiyya*, researched by Muḥammad Bahrul Uloom, Najaf, Maktoal al-Haydriya. [in Arabic]
- Mūstūfī, Hamdollah (1985), *selected history*, research by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Amir Kabir . [In Persian]
- Moskūyh Razi, Abu Alī (1997), *Experiences of the Nations*, translated by Abolqasem Emami, Vol. 6, Tehran: Toos. [In Persian]
- NārŠkhī, Abu Bakr Muḥammad bin Jafar (1984), *History of Būkhara translator*; Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr al-Qabawi, editor; Muḥammad Taghi Modares Razavi, Tehran: TOS. [In Persian]
- Nasrī Roudsari, Sohail, Mahmoud Khodadoust, Farhang Baba Mahmoudi, Ebrahim Nasiri (2017), “*Diagnosis and treatment of cholera from the perspective of Iranian medicine*,” Journal of Traditional Medicine of Islam and Iran, 9th grade 1, pp. 25-36. [In Persian]
- Nāfysī, Sāeed (1963), *on the history of Beyhaqy*, vol. 2, Tehran: Foroughi. [In Persian]
- Neyšaburī, Zahir al-Din (1953), *Seljuk Nameh with Appendix of Seljuk Nameh*, Tehran: Kalala Khavar Publishing House. [In Persian]
- Parqo, Muḥammad Alī and Alipour Silab, Javad (2016), *Plague in Safavid Iran, Social History Research, Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, 7th year, 1st issue, Spring and Summer, pp. 55-33. [In Persian]
- Qāidān, Āsqār (2017), “*Abu Alī Chaghanī's position in the military and political interactions of the Samanid government*”, Islamic History Research Quarterly, year 8, number 31, pp. 26-5. [In Persian]
- Qabādiānī, Nasser Khosrow (2010), *travel book*, Tehran: Zovar. [In Persian]
- Qadir, Šima (2021), “*Epidemic diseases and their effects on Iranian society from the first century to the sixth century of Hijrī*” Master’s thesis, Faculty of Literature and Humanities, Department of History of Islamic Iran at the University of Sistan and Baluchistan province. [In Persian]

- Qofrānī, Alī, Zahra Nowrozi, and Zahra Pargazi (2016), "*Obstacles and Problems of the Iranian Hajj Journey during the Seljuk Period*," Scientific and Research Quarterly on the History of Islamic Culture and Civilization, No. 22, pp. 134-117. [In Persian]
- Razī, Baha al-Dūlah (2009), *Summary of the experiments, research and correction of Mohammadreza Shams Ardakani and colleagues*, vol.1, Tehran: University of Medical Sciences. [In Persian]
- Razī, Moḥammad bin Zakaria (1963), *Al-Jadri and al-Hasbah. Translated by Mahmoud Najmabadi*, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Rāwandī, Morteza (1975), *Social History of Iran*. Vol. 2, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Rāwandī, Moḥammad bin Alī (1985), *Rahlah al-Sudor and Ayah al-Suror in the history of the Saljuqs dynasty, researched and edited by Muḥammad Iqbal and Mojtaba Minavy*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Sana'i gaznavī, Abu al-Majd Majdod bin Adam (1983), *Selected Hadiqa al-Haqiqah and Sharia al-Tarqih. Under the care of Modares Razavy*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Sana'i gaznavī, Abu al-Majd Majdod bin Adam (1941), *Dyvan*, under the care of Modares Razavi, Tehran: Tabab Kitab Company. [In Persian]
- Šābanī, Imam Alī, Mehr Ali Tabar, Hāmidh (2012), "*Accidents and Natural Disasters in the Middle Ages of Iran's History*," Social History Research, Institute of Humanities and Cultural Studies, 3rd Year, 1st Issue, Spring and Summer, pp. 39-64. [In Persian]
- Ṭābārī, Alī bin Sahl (2012), *Firdous al-Hikama*. Translated by Alī Naghi Manzavi, Tehran: Shahid Beheshti University. [In Persian]
- Tattavi, Qazi Ahmad, Asif Khan Qazvini (2003), *Al-Fiqh History*. Edited by Gholam Reza Tabatabaei Majd, Vol. 8, Tehran: Scientific and Cultural. [in Arabic]
- Zāmānī, Hossein, Parveen Turkmeni Azar, and Saleh Pergari (2014), *History of Iran's political, social, and cultural developments during the Taherian, Saffarian, and Alawian periods*. Tehran: Samit Publications. [In Persian]